

**КУЛТУРНАТА ПАМЕТ И РОЛЯТА НА ПРАВСТВЕНИТЕ
МАРКЕРИ В ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
И ЛИТЕРАТУРА**

Маргарита Димитрова
Департамент за езиково и специализирано обучение –
Медицински университет в гр. Пловдив

**CULTURAL MEMORY AND THE ROLE OF MORAL MARKERS
IN TEACHING BULGARIAN LANGUAGE AND LITERATURE**

Margarita Dimitrova
Department of Foreign and Specialized Teaching
Medical University in Plovdiv

Moral markers, conditioned by the cultural memory of Bulgarians, seem to change over time. The identification of young people's specific ethics, the verification of model work and approbation in educational training in Bulgarian language and literature is an important point in young people's overall personal development. This is what this research delves into.

Key words: religious syncretism, educational process, ethics, experiment with evolving nature, globalization, interculturality, adaptability

В съвременното информационно общество особено ярко в последните години се очертава криза на духовността и морала. Толерантността, взаимопомощта, доверието и уважението между хората като традиционни ценности са в разрез с тенденциите в развитието към агресия, арогантност, грубост, зависимости и др. Нравствените маркери, обусловени от културната памет на българина, търпят не само продължение, но и промени във времето с доминация на негативите. Модернизиращият се курикулум по български език и литература отчита проблеми и в образователно-възпитателния процес. Изучаването на културно-историческите процеси както на локално, така и на национално ниво могат да се разглеждат както като средство за актуализиране на памет, така и за извеждане на ценностни ориентири, които да

бъдат съществена част от образователно-възпитателния процес в училище. Актуално за нас е тълкуването на културната памет според Рамковата конвенция на Съвета на Европа за значението на културното наследство за обществото от 27.10.2005 г. В чл. 2 и чл. 3 като културно наследство се приема „*група от ресурси, наследени от миналото, които хората идентифицират, независимо от собствеността върху тях, като отражение или израз на техните постоянно развиващи се ценности, вярвания, знания и традиции*“; хората са ангажирани „*устойчиво да съхранят и да предадат на бъдещите поколения*“ като „*споделен източник на памет*“, включващ и „*идеалите, принципите и ценностите, възникнали от опита*“.

Тази идея за съхраняване на локалното като идентифициращ и модифициращ коректив на глобалните тенденции, намиращи пряко етимологично отражение в понятието **глокализация**, в културно-исторически аспект е разработена най-напред след 90-те години на XX век от Роланд Робертсън и е свързана най-вече с културен и географски плурализъм.

Като един от приоритетите на съвременното глобално общество, **глокализацията** включва активно взаимодействие между глобалната и локалната култура без асимилиране на последната. Изследването на бит, обреди, обичаи, песенно и прозаическо творчество води до верифициране на опори на културната памет на локалната общност, които са важни за поколенията. Една от тези опори е религиозният синкретизъм в съчетание с криптохристиянството и ценностните ориентири, които предлагат двете явления на съвременното общество. Криптоетизмът е кодирал в етносферата както митологични и фолклорни представи и вярвания от времето на паганизма, така и същностни специфики от християнството и исляма. Изследванията във връзка с определяне на конкретните морални маркери, определени от криптоетизма на общността, стават част от процеса на изучаване на културно-историческия фонд на местната общност и е много по-лесно да се използват познати вече модели в учебната практика по български език и литература с цел да се докаже връзката между локално стойностното, обучението по български език и литература и възпитанието във времето на глобализационните процеси. При етноложките изследвания върху изявите на религиозния синкретизъм и криптохристиянството в региона на с. Баните, Смолянска област, сме установили, че в ценностната система на хората от региона синкретично битуват норми от

различните религиозни системи (населението е смесено на верска основа – християни и мюсюлмани).

Основната ни цел е да предложим в статията парадигмата на работа при експеримент с развиващ характер с акцент върху резултатността и изведения модел за работа в региони със смесено на верска основа население. Типът на анкетите, таблиците и графиките за изследване всеки изработва индивидуално съобразно със специфичните условия, като може да се позове на предложените в статията авторитети.

По време на извършения в обучението по български език и литература експеримент с развиващ характер в СОУ „Христо Ботев“ – с. Баните, Смолянска област, се оказва съществена ролята на бита и традициите на локалната общност и на семейството за формиране и развитие на личности с конкретни ценностни ориентири.

Реализираме експеримента с ученици от прогимназията и от гимназиалния етап, като следим развитието им в продължение на 6 години. Ключови моменти в експеримента са VIII и IX клас. В VIII клас, като последен в прогимназиалния етап, очакваните резултати по теми са свързани с разбиране на връзката между родовите и универсалните ценности и тяхното проблематизиране. В IX клас, като начало на гимназиалния етап, литературата третира не само значението на античните ценности за европейския културен фонд, но и ролята на християнската нравственост и на основни човешки проблеми. При формулирането на методологията на изследване даваме възможност за включването и на други ученици – от V до XII клас, с различна продължителност на участие в експеримента за извеждане на цялостен модел на работа в извънкласни форми по литература. Имаме и един експериментален клас, с който работим от V до X клас. Чрез съпоставяне постигаме по-цялостна представа за резултатите относно надграждащата роля на използваните форми и методи на работа. Предлагаме цялостен апробиран модел за работа в двата етапа, съответно на основното и на средното образование, основан на изведените **морални маркери** в предходните експерименти.

Моралните маркери, типични за общността, са дефинирани в предходни експерименти в региона. Чрез анализа на **топонимите** са идентифицирани етичните характеристики: *съхраняване на родовия спомен, толерантност, мирно взаимодействие.*

Въз основа на анализиранияте **етнолингвистични характеристики** на културния модел на локалната общност идентифицираме

следното: *устойчивост, твърдост, емоционалност, отвореност към света, съхраняване на традициите и родовостта.*

Чрез анализирането на **именната система** са дефинирани следните етични характеристики на ценностния модел: *толерантност и стремеж за съхраняване на родовостта и познатото, емоционалност и доброта.*

Народната празничност предлага взаимодействието между дома и колектива, което предлага апробирана във времето културна менталност, осмислена от етични норми като *почит и уважение към по-възрастните и между членовете на колектива (семеен или общностен), създаване на траен и устойчив във времето семеен хабитус, взаимопомощ, трудолюбие, позитивно мислене и светоотношение, борба с трудностите, съхраняване на сакралния спомен, прагматична религиозност и толерантност.*

Словесният фолклор прокламира следните изпитани във времето ценности: *работливост, взаимно уважение, творческо развитие, търсене на изходи за спасение, критика към пороците.*

Анализът и обобщенията на **вярвания, баяния, гадания и клетви** показва прагматично ориентирано поведение: *търси се божествената сила на св. Богородица при раждане, вярва се в светостта на живота, усеща се връзката с природата; насърчава се взаимопомощта, създаването на здраво семейство, здрави хора, побратимяването като морален коректив, продължението на рода, почитта, уважението и разбирателството, толерантността.*

Обобщените характеристики на ценностния модел, установен по време на етнологички проучвания, са следните: *взаимно разбиране, толерантност, уважение, милосърдие, състрадание, съпричастност, защита на достойнството.* Верифицираните в предходни експерименти в община Баните, Смолянска област, етични маркери са основание за извършване на нов експеримент с развиващ характер за създаване на модел за работа в мултикултурна среда. Изследванията ни протичат в няколко етапа: предварителен, основен и заключителен с измерване на резултатите, оценка на изследването и извеждане на модел за работа с учениците в извънкласна дейност. При предварителното изследване като **първи етап** в експеримента с развиващ характер установяваме входния етичен статус на учениците, спецификите на социалните им взаимоотношения, както и отношението им към традициите и моралните норми в региона на с. Баните. Констатираме следните негативни изяви:

1. С течение на времето учениците все по-малко познават бита, традициите и морала на хората от региона на с. Баните. А ценности като уважение, толерантност, взаимно разбиране, доброта, чистосърдечност и други са съществени за общността.

2. Зачестилиите прояви на грубост, арогантност и жестоки побои сред младите хора в неучебна среда не са характерни за региона от миналото.

3. Създаденото преди 10 години и действало 3 – 4 години религиозно училище към джамиите в с. Оряховец и с. Баните създаде у някои ученици емоционални проблеми. Те отиват по искане на родителите си, но се срамуват и изпитват страх да не се разкрие спецификата на тяхното обучение от останалите ученици и учители. Тази вътреличностна конфликтност създава травми у младите хора.

4. По време на спортни изяви с ученици от с. Баните и съседни региони с участието на представители на мюсюлмански религиозни организации се предлагат проповеди от страна на религиозните лидери, които се налага деликатно да бъдат спирани за предотвратяване на сериозни конфликти.

5. Когато хора от местното население попаднат в друга среда или регион, те изпитват притеснение да не се разкрие принадлежността им по родови връзки с исляма.

6. В продължение на 3 – 4 години група ученици от гимназиалния етап в училището разкриват явно омразата си по различни поводи към мирно пребиваващите на почивка в курорта турци. Изявите на крайно дистанциране не са характерни за хората от региона. Но стремежът у младите за идентифициране като българи и да не се маргинализират намира неприемливи пътища за проява.

Втората съществена част в предварителния етап е да анализираме дейностите си в продължение на 20 години и да установим кои инструменти на работа са привличали учениците, въздействали са им активизиращо и са създавали условия да развиват положително мислене. От направения анализ подчертаваме следните акценти: провеждане на извънкласни дейности по литература като кръжоци за теренни изследвания и допълнително образование; организиране на дискуссионни формати; на спектакли; срещи с актьорски групи, писатели и представители на други изкуства и др.

Разработването на конкретната методика за протичане на **основния етап** се основава на комплексно използване на иновативни методи на работа в различни формати на работата по български език и

литература; на дейности за стимулиране на творческата активност у учениците; на определяне на критериите и показателите за оценка, инструментариума и начина на обработка на данните.

Създаденият модел за работа, чрез който се осъществява лично ориентираният към учениците процес, е с акцент върху посочените по-горе нравствени маркери. Той може да се приложи в различни сходни среди. Моделът за работа с младите хора се определя от условията на мултикултурност като съществена част от глокализационните процеси.

Разработването на диагностична стратегия е първата съществена част от **основния втори етап** на експеримента с развиващ характер по проблема за религиозния синкретизъм като културна памет и работата по български език и литература. Цялостната стратегия включва дефиниране на хипотеза и създаване на концепция, постановка и обосновка за доказване. Свързана е с формулиране на предмета и обекта, целта и задачите; направлението, функциите и принципите на извършваните дейности; разработване на конкретната методика; критериите и показателите за оценка; инструментариума; начина на обработка на данните.

В **основния етап** реализираме заедно с традиционните методи на работа и иновативни като етноложки проучвания, дискуссионни и асоциативни формати, уроци спектакли, презентации, бинарни уроци, извънкласна дейност и други форми от процесуалния блок на експеримента с развиващ характер. Предложените формати са универсализирани в модел за работа в среда със смесено население.

В **заключителния етап** анализираме събраната информация за състоянието на обекта на диагностиката: **развитие на ценностен модел** у учениците под влияние на идентифицирания при етноложкото изследване. Анализът е количествен и качествен.

Извеждаме цялостен модел за работа с ученици в работата по български език и литература, свързан с проблема за религиозния синкретизъм като културна памет и развиващата му роля спрямо учениците. Правим обобщения за прилагане в педагогическата практика и интегриране в теорията. За надеждността на експеримента от съществено значение е и дългогодишният педагогически опит.

Създаденият модел за работа в извънкласни форми по литература, чрез който се осъществява лично ориентираният към учениците процес с определени ценностни характеристики – толерантност, взаимопомощ, доверие и уважение, е описан подробно в дисертаци-

онния труд „Религиозният синкретизъм като културна памет в извънкласните форми на работа по литература – 8. и 9. клас (по материали от с. Баните, Смолянска област)“ (Димитрова 2012) и е свързан със съществената роля и **на извънкласната дейност** по български език и литература по отношение на културната памет и ролята на нравствените маркери при обучението по учебния предмет. В статията обобщаваме цялостните резултати от експеримента за извеждане на модела не само в извънкласните формати, а и по време на задължителната и задължително избираемата подготовка.

М. Андреев класифицира три типа извънкласни форми: масови, колективни и индивидуални (Андреев 1996: 307). Според Л. Тодорова „Основното им предназначение е да осъществяват многостранно възпитателно въздействие в свободното от учебни занимания време на учащите се, като се опират на изученото и придобитото в процеса на обучението“ (Тодорова 1993: 6). Те са средство за социализация. Това е „включване („влизане“) в обществото и утвърждаване на човека като член на съответната социална система и група“, като особено важни са „процесите на социално съпоставяне с околните“ (Десев 1998: 102). Социалното съпоставяне се постига в цялостния личностно ориентиран процес на развитие на учениците.

При работа по български език и литература комплексно прилагаме методите наблюдение, изследване, работа в екип, съобщение, индукция, дедукция, сравнение, синектика. Постигаме съществен ефект във връзка с развитие на творческо мислене у учениците, на стремеж да се опознае и съхрани паметта на общността и да се презентира извън рамките на региона, да се придобият допълнителни знания в областта на фолклора, литературата и историята, да се развият положителни нравствени маркери, като толерантност, уважение, съпричастие, милосърдие, трудолюбие и креативност, и др.

Методите за отчитане на резултатност при извеждането на модел на работа са следните: анкетиране с познавателна и оценъчна функция (Бижков 1995: 269), психологическо тестване чрез рефлексивен дневник и техниката „Кръг“ (Василев и кол. 2005: 127), методи на оценяване и самооценяване (Василев и кол. 2005: 126), външни оценки.

**Критериите и показателите за оценка на експеримента
(по Бижков 1999: 361) конкретизираме по следния начин:**

№ поред	Критерии	Показатели № 1	Показатели № 2
1.	Развиващи постижения на учениците от експерименталния клас и на въведените допълнително с различна времева продължителност в експеримента	<p>1. Получени знания за културната памет и за влиянието на религиозния синкретизъм върху етичния модел на локалната общност</p> <p>2. Развитие на уменията на учениците да внедряват тези знания в личностно ориентирания процес</p>	<p>1. Обем на знания за бита и традициите на общността</p> <p>2. Актуалност на изведения етичен модел</p> <p>3. Приложимост на етичните норми в съвременните условия</p> <p>4. Включване на ученици с различна времева продължителност на участие, съпоставяне и отчитане на резултатите</p> <p>5. Наблюдение и отчитане на резултатите от прилагането на иновативни методи на работа</p>
2.	Отношение на учениците от експерименталния клас и на въведените допълнително с различна времева продължителност в експеримента	<p>1. Към методите на работа в експеримента</p> <p>2. Към собственото си етично развитие</p> <p>3. Към моралните норми на общността</p> <p>4. Към националния и глобалния етичен модел</p>	<p>1. Утвърждаване</p> <p>2. Неприемане</p> <p>3. Колебливост</p> <p>1. Утвърждаване</p> <p>2. Неприемане</p> <p>3. Колебливост</p> <p>1. Утвърждаване</p> <p>2. Неприемане</p> <p>3. Колебливост</p> <p>1. Утвърждаване</p> <p>2. Неприемане</p> <p>3. Колебливост</p>

Начините на обработка на данните за резултатност определяме по следния начин:

1. Обобщаване на наблюденията на изследователя в изводи по посочените критерии и показатели.
2. Изводи от външни оценки за работата на изследователя по посочените критерии и показатели.
3. Графично представяне на данни от проведени анкети (в таблици и при определени случаи – в диаграми). Обобщаване в изводи.
4. Обобщения в оценъчни карти на използваните инструменти на контролния блок – техника „Кръг“ и рефлексивен дневник. Оценъчните карти са два варианта: за всеки участник индивидуално и по класове.
5. Индивидуалните оценъчни карти се попълват по желание на учениците от избрани от тях екипи в присъствието на учителя за отчитане на постиженията от експеримента. Данните могат да се ползват при обобщенията, предлагат се в личния архив на изследователя.
6. Оценъчните карти по класове се попълват от изследователя и резултатите се представят в таблици и графики.

Таблиците и графиките са съхранени в личен архив на изследователя и не могат да бъдат предложени в статията поради ограничения обем на текста. Предлагаме парадигмата на работа и изведения модел, който може да бъде развит и съобразен с нови условия в мултикултурна среда.

Моделът на работа включва комплексно прилагане на различни инструменти на работа с цел устойчиво развитие на емпатия, творчество и иновативност у младите хора от региона, поставящи ги в положение на равнопоставеност с техните връстници в национален и глобален аспект по отношение на креативност и етичност.

Този модел предлага провеждане на нестандартни форми, като дискуссионни формати в различни варианти, уроци спектакли (презентации), спектакли, издаване на вестници и литературни листове, ученическо самоуправление, срещи на поколенията, диалогични пощи с родителите, бинарни уроци и други инициативи.

Комплексното прилагане на различни по същност методи, като изследване на терен, наблюдение, съобщение, експеримент, индукция, дедукция, моделиране, сравнение, екипност, синектика, разбиране, интерпретация, евристичен метод, изследователски, творчески, брейнсторминг, анкетиране, психологическо тестиране, самооценяване, оценяване, е предпоставка за развитие на творческо и асоциативно мислене. У учениците се изграждат умения за работа в екип, за ува-

жение, толерантност, съпричастност, отговорност, защита на достойнството, трудолюбие и упоритост.

Постигнати са **следните резултати**: експерименталният клас се справя по-цялостно и по-бързо при работата на терен. Комплексният подход се прилага по-категорично. Екипите са синхронизирани и подготвени за различни дейности и бързо се ориентират в предложените нови стратегии, цели и задачи. Предават по-пълна информация и по-лесно анализират и обобщават в сравнение с учениците, участници в експеримента за по-кратко време.

От приложените техники за отчитане на резултатност в края на експеримента с развиващ характер правим следните изводи:

1. Техниката „Кръг“ и попълването на рефлексивен дневник са контролни дейности за резултатност от цялостния експеримент, прилаган в различни класове с различна продължителност.

2. Чрез тях участниците са поставени при еднакви условия и имат възможност за избор при формата на участие. Учителят не се налага като авторитарна личност, а като подкрепящ и медиатор. Това създава условия за максимална искреност на първоначалните отговори.

3. Учениците са участвали и във формати на процесуалния блок, в които също са имали възможност да представят собствено мнение и мнение на екипа за идентифициране на ценностен модел и прилагането му в различни формати в практиката за няколко поредни години или за една година. Учениците, за които експериментът продължава повече от една учебна година, участват и в междинни контролни етапи. Резултатът показва, че учениците, с които се работи по-продължително време и се прилагат различни развиващи методи и форми, са по-аргументирани и конкретни както при оценката на положителното, така и на отрицателното в социалното и духовното развитие на съвременното общество.

4. Прилаганите междинни инструменти на контролния блок за резултатност проследяват резултатността в различните етапи на експеримента.

5. Приложените два инструмента на контролния блок отчитат крайните резултати от експеримента. Идентифицираният чрез средствата на процесуалния блок ценностен модел на локуса е приложен успешно в практиката и има съществена роля в личностно ориентирания процес в училище.

Модел за работа¹ с ученици в региони със смесено на религиозна основа население (християни и мюсюлмани)

1) Осъществяваме теренна работа за актуализиране на културната памет на региона.

2) Извеждаме основни характеристики на културната памет и дефинираме актуалната задача за устойчивото им внедряване в педагогическата практика.

3) Идентифицираме ценностен модел на общността, който може да се приложи в педагогическата дейност за предлагане на допълнителни пътища за развитие на личността.

4) Установяваме актуални обществени, социални или културни проблеми, които могат да бъдат разрешени чрез развитие и обогатяване на педагогическата дейност.

5) Поставяме задачи, свързани с личностното развитие на учениците.

6) Определяме целите, методите, възможностите и средствата на работа за извършване на педагогически експеримент за прилагане на идентифицирания ценностен модел в практиката.

7) Осмисляме стратегии за работа, тема на изследването, етапи и продължителност.

8) Определяме експериментален клас, с който се работи от началото до края на експеримента.

9) Включваме други възрастови групи с различна продължителност на работа за съпоставка.

10) По време на експеримента прилагаме комплексно различни методи и инструменти на работа при реализирането на всяка дейност с цел развитие на творческо, асоциативно, конструктивно и задълбочено мислене у учениците.

11) Прилагаме комплексно следните методи: наблюдение, съобщение, експеримент, индукция, дедукция, моделиране, сравнение, екипност, синектика, разбиране, интерпретация, евристичен метод, изследователски, творчески, брейнсторминг, анкетиране, психологическо тестиране, самооценяване, оценяване.

12) Използваме следните инструменти на процесуалния блок:

- а) за включване в изследователска работа: наблюдение, работа на терен, интервюта и участия при реализиране на анкети; кръжочна, клубна и самостоятелна изследователска дейност; срещи на поколенията за споделяне на опита;

¹ Подробният модел за работа е представен в дисертацията. В статията предлагаме основните параграфи.

- б) включване в практикоприложната дейност – работа по проекти, дискуссионни формати, спектакли, издателска дейност, часове на самоуправление, бинарни уроци и др.

13) За отчитане на резултатност прилагаме периодично и в края на експеримента посочените методи.

14) Инструменти на контролния блок:

- а) периодични на изследователя;
- б) външни оценки от родители и институции;
- в) заключителни инструменти на изследователя.

15) Популяризиране и апробиране на опита в научната периодика и чрез публикации, преобладаващо от участия в национални конференции и форуми.

16) Установяване на модел за съвместна работа с учениците за развитие на личностно ориентирания процес.

Като се опираме едновременно на класически концепции и модели на работа в областта на етнологията и методиката на обучението по български език и литература, търсим нови възможности и решения за справяне с актуалните проблеми на антагонизъм и нетолерантност в съвременното ни. Апробирането на иновативни методи и форми на работа по български език и литература доказва тяхната пригодност и актуалност.

Стигаме до следния **извод**: идентифицирането на явлението религиозен синкретизъм в региона на с. Баните, Смолянска област, има съществено културно-историческо значение. Изследователската дейност го разпознава като културна памет с местно и национално значение въз основа на съхранения от традицията ценностен модел. Изучаването на този модел и практическото му прилагане въздейства положително върху личностното развитие на учениците съобразно със социокултурния контекст. Включването на родители и институции в образователно-възпитателния процес оказва положително влияние върху развитието на социалните взаимоотношения в общността в дух на взаимно разбиране и стремеж към активна подкрепа. Чрез приложната дейност в извънкласните форми по литература създаваме траен модел на поведение с ценностни характеристики – **взаимно разбиране, толерантност, уважение, милосърдие, състрадателност, съпричастност, защита на достойнството**. Предлагаме метод за противопоставяне на глобалните тенденции – антагонизъм, нетолерантност, агресия, грубост, жестокост, социална апатичност.

Тези тенденции са изключително актуални днес. В съвременните условия на духовна криза в глобалното общество и проявите на междуетническа и религиозна нетолерантност верифицирането на нов

модел на работа с младите хора е много важен процес. Всеки преподавател може да създаде свой индивидуален динамичен модел на работа за личностно развитие на младите хора. Необходимо е да се изведе стандартизиран модел еталон чрез идентифициране на няколко съществени фактора – взаимодействието между религиите; влиянието на културния спомен върху етоса на общността; етичните норми като възможност за развитие на съвременен етичен модел у младите хора на регионално, национално и наднационално ниво; креативна и системна работа по български език и литература; разкриване на етичните измерения на културната памет на определени общности и тяхната приложимост в образователно-възпитателния процес за изграждане на устойчив етичен модел.

Нравствените маркери, обусловени от културната памет, търпят не само продължение, но и промени във времето. Идентифицирането на спецификите в етичността на младите хора, верифицирането на модел за работа и апробирането му в образователно-възпитателната работа по български език и литература е важен момент от цялостния процес за личностно развитие на младите хора.

ЛИТЕРАТУРА

- Андреев 1996:** Андреев, Марин. *Процесът на обучението. Дидактика*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1996.
- Бижков 1995:** Бижков, Георги. *Методология и методи на педагогическото изследване. Учебник*. София: Аскони – Издат, 1995.
- Бижков 1999:** Бижков, Георги. *Педагогическа диагностика*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1999.
- Василев, Димова, Коларова-Кънчева 2005:** Василев, Веселин, Йорданка Димова и Теодора Коларова-Кънчева. *Рефлексия и обучение. I част, Рефлексията – теория и практика*. Пловдив: Макрос, 2005.
- Десев 1998:** Десев, Любен. *Педагогическа психология*. София: Аскони – Издат, 1998.
- Димитрова 2012:** Димитрова, М. *Религиозният синкретизъм като културна памет в извънкласните форми на работа по литература – 8. и 9. клас (по материали от с. Баните, Смолянска област)*. Дисертация. ПУ „Паисий Хилендарски“, Филологически факултет – Пловдив, 2012.
- Рамкова конвенция** на Съвета на Европа за значението на културното наследство за обществото от 27.10.2005 г.
- Тодорова 1993:** Тодорова, Лиляна. *Теория и методика на извънкласната и извънучилищната дейност*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 1993.